International Journal of Sanskrit Research 2017; 3(1): 59-60

International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2017; 3(1): 59-60
© 2017 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 14-11-2016
Accepted: 15-12-2016

डॉ0 भानुप्रताप मिश्र
वाराणसी।

Correspondence
डॉ0 भानुप्रताप मिश्र
वाराणसी।

पाणिनिशिक्षाविहितम् वर्ण व्यवस्था विधि

डॉ0 भानुप्रताप मिश्र

अत्र सम्प्रतिप्रचलितपाणिनिशिक्षाविहितम् वर्ण व्यवस्था विधि मया समुपस्थाप्यन्ते। पाणिनिशिक्षायां श्लोकपाठः –

त्रिषष्टिर्वा चतुः ष्रष्टिर्वर्णाः सम्भवतो मताः।
प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा।।
स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां प{्विंशतिः।
यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः।।
अनुस्वारो विसर्गश्च न्न क न्न पौ चापि पराश्रितौ।
दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेय लृकारःप्लुत एव च।।[1]

पाणिनि एतत् शिक्षोपरि बहवो विद्वांसः स्वस्वमतानुसारैः टीका कृतवन्तः। तेषु कश्चन अनुस्वार विसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीयानगणयित्वैव चतुःषष्टि संख्यामपूरयन्। लकारं द्विःस्पृष्टपदेन निरदिशत्। लृ3कारं प्लुतं चामन्यत। सङ्कलनाज्ञानशून्यतया तदुक्तिः सर्वथा दृष्टि प्रक्षेपानर्हैव।
अपरोऽपिकश्चन त्रिषष्टिरित्यादिसंख्या न व्यक्तीकृताः परन्तु धर्मकृतेत्यादिना स्वेनोत्थापितां शङ्कां समाधात्। तत सर्वं वर्णविभाजकधर्माज्ञानविजृम्भितमेव।

अनुप्रदानात् संर्सगात् स्थानात् करणविन्ययात्।
जायते वर्णवैशेष्यं पिरमाणाच्च प{्मात्।।[2]
तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये इत्यनने सूत्रेण प्रतिपादितम् –

एवं सति वर्गे वर्गे तुल्यस्थानानां तुल्यप्रयत्नानामपि प्रथमतृतीयानामनुप्रदानकृतः श्रुति विशेषः। ''क च ट त प'' ग ज ड द ब इति तत्र तुल्यस्थान प्रयत्नानुप्रदानानामपि प्रथम द्वितीयानां तथा तृतीयचतुर्थानां पुनः तृतीयप{्मानां च संसर्गकृतः इति श्रुति विशेषः। द्वितीयचतुर्था ऊष्माणा सृज्यन्ते अनुस्वारेण प{्माः। एवं तुल्यप्रयत्नानुप्रदानानामपि स्थानकृतः श्रुति विशेषः। यथा– अ ऋ इ उ। क च ट त प। य र ल व। ह श ष स। तुल्यस्थानानुप्रदानानामपि इकारजकारचकाराणां करणकृतः। श्रुति विशेषः। तुल्यस्थानप्रयत्नानुप्रदानयोरपि समानाक्षरयोः परिमाणकृतः श्रुतिविशेषः। यथा– अ आ/ ऋ ॠ इ ई। उ ऊ। तथा च पाणिनिशिक्षानुसारमुक्तम् –
अ आ आ3/ इ ई ई 3 / उ ऊ ऊ 3। ऋ ॠ ॠ3/ लृ। ए ए 3। ऐ ऐ3। ओ ओ 3। औ औ 3 इत्येकविंशति स्वराः। कखगघङ चछजझञ। टठडढण। तथदधन। पफबभम। इति प{्विंशति स्पर्शवर्णाः। यरलव चत्वारोऽन्तस्थाः। शषसह चत्वारोऊष्माणाः कुं खुं गुं घुं इति चत्वारो यमाः। एवम् विधिना 21+25+4+4+4=58 अष्टप{्ाशत् अं अः न्न क न्न प इति।
चत्वारोऽनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीया (62) दुःस्पृष्टः लकारः (इके) प्लुत लृ3कारः चतुःषष्टिर्वर्णाः। केषाf{्न्मते दुःस्पृष्टोनास्ति केषाf{्न्मतेप्लुत लृ3कारो नास्ति। तेषां मते त्रिषष्टिर्वर्णाः स्वीक्रियन्ते।
पf{्काभिद्ये शिक्षाभाष्ये–

ह्रस्वादिभेदैश्चत्वारः प्रथमा द्वादश स्मृताः।
लृकारो ह्रस्व एवैचोष्टौ स्वरा एक विंशतिः।।1।।
प{्विंशतिरष्टाब्धिः स्पर्शा स्युर्यादयो यमाः।।2।।
अनुस्वारोविसर्गश्च न्न क न्न पौ प्लुत लृ3कारकः।
त्रिषष्टिरेवं वर्णाः स्युह्रस्वदीर्घादिभेदतः।।3।।
अनुस्वार द्वयाद् वर्णाश्चतुःषष्टिरितीरिताः।।

एवं सति एतन्मतेन दुःस्पृष्टं लृकारं विहाय ह्रस्वदीर्धभेदेन अनुस्वारद्वयस्वीकारात् चतुःषष्टिवर्णाः निर्दिष्टाः सन्ति। महर्षि पत°ालिना महाभाष्ये दुःस्पृष्टश्चेत्यस्य ईषत्स्पृष्टो वर्णधर्मो न वर्णान्तरम्, तेन दीर्घप्लुतभेदेन ईषत्स्पृष्टयोः ऋकारलृकारयोः सत्त्वात् चत्वारोधिकाः स्युरिति नापादनीयमिति भाष्यकर्तुरभिप्रायः।

पाणिनिये व्याकरणे वर्णानां स्थिति

अत्र संक्षेपेण किंिद् विचार्यते। पूर्वोक्त पद्धत्या शिक्षायां प्रातिशाख्ये वर्णा निर्दिष्टाः परन्तु पाणिनिय व्याकरणे कियन्तो वर्णाः सन्ति। ये वर्णाः उच्चाराणादि विधिना 'स्वर्गे लोके' च लाभमवाप्नुवन्ति तान् निर्दिशामि।

तत्र माहेश्वर चतुर्दशसु सूत्रेषु वर्णसमाम्नाये स्वरूपतो निर्दिष्टैर्वर्णैर्येऽपरे प्रत्यायन्ते, ते एकविंशतिस्वराः। प्लुतलृकारं च गृहीत्वा द्वाविंशतिः। स्पर्शाः पिंविंशतिः। यादयोऽष्टौ। एवम्– 22+25+4+4=55 पिंपिंाशदेव बुध्यन्ते।

''अयोगवाहानामट्सूपसंख्यानम्''[3] इति वार्तिकेन के पुनरयोगवाहाः विसर्जनीयजिह्वेपध्मानीयानुस्वारनासिक्यमा,[4] इत्यनेन भाष्येण च नव तत्र संकल्यन्ते तर्हि चतुःषष्टिवर्णाः। चतुर्मात्रौ ऐचौ। दीर्घप्लुतभेदेन ईषत्स्पृष्टयोरऋकारलृकारयोश्च सत्वाच्चत्वारोऽधिकाः।

''व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य''[5] इत्यनेन पादमात्रिकयोर्यकारवकारयोः सत्त्वात् पुनरपरौ द्वौ वर्णौ। एवं संकलनया द्वासप्रतिः। उरस्यस्य हकारस्यापि स्वीकारात् त्रिसप्रतिवर्णाः पाणिनिये मते सिद्धयन्ति। यद्यपि उरस्यो हकारः पाणिनिये मते नायाति तथापि पाणिनेरपि पूर्वं ''हयवरट्''[6] ''हल्''[7] इत्यनयोः सूत्रयोर्द्विविधस्य हकारस्य सत्तानुमीयते।

यद्यपि महाभाष्यकारेण द्वयोर्हकारयो रूपमेकमेव मत्वा स्थानभेदेन वर्णभेदा◌ॅीकारे बाधाभावात् किमुत वर्णेक्येविरोधादेव द्विविधो हकारो गवेषकैरम्युगन्तव्य एव। यद्यप्यनुस्वारद्वैविघ्यं सूत्रवार्तिकभाष्येषुनोपलभ्यते, तथापिशिक्षासु तैत्तरीयप्रातिशाख्ये ऋक्तन्त्रे व्याकरणे तृतीयदशके, ''अनुस्वारौ च''[8] इति सूत्रे ह्रस्वाद् दीर्घो दीर्घाघ्रस्व इति भाष्ये चानुस्वार द्वैविध्यम् शिक्षाभाष्ये पिंकायां चोपलभ्यते। तदुपलम्भाद् अन्योप्येको वर्णोधिकः संग्रहीतव्यः स च द्विमात्रं इति कथयितुं शक्यते इति चेन्न परिमाणकृतो वर्णभेदः स्वरविषय एवेति तैत्तिरीयप्रातिशाख्यभाष्योक्त्या तत्प्रयुक्तसंख्याधिक्यस्याप्रमाणिकत्त्वात्[9]।

सम्भाव्यमाना वर्णा

वस्तुतस्तु सम्भाव्यमानानां वर्णानां निरूपणं पद्धतिप्राप्तम्। यतो हि तत्प्रातिशाख्येषु पिंषष्टिर्वर्णाः सम्भाव्यमानत्वेनैव निर्दिष्टाः। तथा च तद्रीत्या कियन्तोवर्णा इति चिन्तायामुच्यते– अ इ उ ऋ इमे चत्वारो ह्रस्वदीर्घ प्लुतभेदेन द्वादश। लृकारो ह्रस्वप्लुत भेदेन द्विविधः। दीर्घप्लुतभेदेन एचौऽष्टौ। ईषत्स्पृष्टौ ऋकारलृकारौ दीर्घप्लुतभेदेन चतुर्विधौ। चतुर्मात्रौ ऐचो। तथा चैवम् – 12+2+8+4+2=28। एवं संकलनयाष्टाविंशतिः स्वराः। पिंविंशति स्पर्शाः। यादयोऽष्टौ। अष्ट अयोगवाहाः। दीर्घोऽनुस्वारः। दुःस्पृष्टः लकारः। हुँ इति नासिक्यो भाष्ये योगवाहेषु परिगणितः। उरस्यो हकारः। पादमात्रौ यकारवकारौ। तथा चैवम् –

(28+25+8+8+1+1+1+1+2=75)। एवं संकलनया पिंसप्ततिर्वर्णा अस्मिन वाङ्मये विद्यन्ते।

यदि च एकमात्र एकार ओकारश्च विद्येते तर्हि सप्तसप्तिर्भवेयुः। परमस्माकं सध्यक्षरविषये संस्कृतवाङ्मयानुसारमेकमात्रत्वं दोष इति न हि तयोः सम्भाव्यमानता स्वीकार्या। किंि ढकारस्थानेविधीयमानः लहकारोऽपि गणनीयश्चेत् तर्हि अष्टसप्ततिर्भवेयुः। यदि तु र॒ स्वरभक्ति अपि ग्रहीष्येते अशीतिर्भवेयु। यदिचैकमात्रोऽपि ङ्कारस्तर्हि एकाशीतिः।

तत्र व्याकरणे पिंसन्धिपदेन सन्धिनां व्यवहारो दृश्यते। तत्र कति सन्धयः शास्त्रप्रमाणगम्या इति चिन्तायामुच्यते याज्ञवल्क्यशिक्षायां पदपाठानन्तरं सप्तसमसूत्रे ''सन्धिश्चतुर्विधो भवति लोपागमो वर्णविकारः प्रकृति भावश्चेति''[11] ऋक् प्रातिशाख्ये चतुरप्रकारासन्धयो भवन्ति, द्वयोः स्वरयोः, द्वयोर्व्य°नयोः व्य°नस्वरयोः, रस्वरव्य°नयोरिति।[13] अत्रयदि प्रकृत्येतिकरणादौ प्रगृह्याः।[14] इति सूत्रोक्तोयाज्ञवलक्यशिक्षां चोक्तः प्रकृतिभावोऽपि ग्रहीष्यते, तदा पिं सन्धयो भवन्ति।

किंिकातन्त्रपर्यालोचनया सन्धौपिंपादा उपस्थापिताः सन्तीति। पिंपादः सन्धिरित्यत्र पादशब्दलोपेपिंसन्धिरीति पदं निष्पद्यते। सृष्टिस्थितिसंहार भेदात् त्रिविधः सन्धिः। तत्र ''आदगुणः''[15] ''वृद्धिरेचि''[16] ''एत्येधत्युठसु''[17] ''हशिच''[18] इत्यादिसूत्रैर्वर्णानामधिकमात्रत्वसम्पादकसन्धिः सृष्टिसन्धिपदेन व्यवह्रियते। प्रकृतिभावस्तुस्थितिपदेन। ''इकोयणचि''[19] ''एचोऽयवायावः''[20] ''लोपः शाकल्यस्य''[21] इत्यादिभिर्निष्पाद्यः सन्धिः संहारसन्धिपदेन बोध्यः। यतो हि ''इग्यणः सम्प्रसारणम्''[22] इतिसूत्रप्रमाण्याद् यदा यणोऽर्धमात्रिकाः सम्पृसता भवन्ति, तदा इको रूपम् एकमात्रं धारयन्ति। तथा च इको मूलं यणेव विद्यते। एवं स्थितौ ''इको यणाचि''[23] इत्यादि सूत्र बलाद् यदा इकः स्वकारणभूते यणि लीयन्ते, तदा संहार सन्धित्वेन व्यवहार इतिशम्।

सन्दर्भ

1. पा0 शिक्षा, 3–4–5.
2. तै0प्रा0, 23 / 2.
3. महा भा0 प्रत्याहाराह्निकम्, पृ0 28.
4. महा भा0 प्रत्याहाराह्निकम्, पृ0 28 वार्तिकम्।
5. पा0 अष्टा0 8 / 3 / 18.
6. पा0 अष्टा0 8 / 3 / 18.
7. पा0 अष्टा0 8 / 3 / 18.
8. ऋ0 त0 3 / 3.
9. तै0 भा0 23 / 2.
10. या0 शि0 1.
11. ऋ0 प्रा0 2 / 8.
12. ऋ0 प्रा0, 2 / 51.
13. अष्टा0 6 / 1 / 87.
14. अष्टा0 6 / 1 / 88.
15. अष्टा0 6 / 1 / 89.
16. अष्टा0 6 / 1 / 14.
17. अष्टा0 6 / 1 / 77.
18. अष्टा0 6 / 1 / 78.
19. अष्टा0 6 / 1 / 19.
20. अष्टा0 1 / 1 / 45.
21. अष्टा0 6 / 1 / 77.